

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIV (2016),
Книжка / Issue 2

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА НАДПИСА ОТ КЪСНОРИМСКАТА КРЕПОСТ „КОВАЧЕВСКО КАЛЕ” ДО ГРАД ПОПОВО¹

Владимир СТОЙКОВ

ONCE AGAIN FOR THE INSCRIPTION FROM THE LATE ROMAN FORTRESS KOVACHEVSKO KALE (NEAR THE TOWN OF POPOVO)

Vladimir STOYKOV

Abstract: In 1998, during excavations of the fortress Kovachevsko Kale, a single-line Latin inscription has been found: *ME S MITz VRICIEI MARTIALI sP C*. It is carved on five stones of the fortress wall close to tower N 4. The inscription was hastily declared as unintelligible because of the ambiguous and numerous abbreviations. In 2011 V. Gerasimova published an article with information about several epigraphic monuments found in the vicinity of the late Roman settlement. Her conclusion was that these are arranged *spolia* – cut burial *stelae* used for urgent reconstruction of the city wall. Unfortunately she sees the inscription over a decade after its discovery – already irretrievably damaged. According to my reading the meaning of the inscription in touch is: *Me(mento) s(criptum)! Mi(hi) Tz(into) Vriciei(us) Martiali(s) s(ua) p(ecunia) c(uravit)* with translation: *Remember the scripture! I, Tzintus Vricieius Martialis, took care (for that repair) with my funds!* In addition above inscription well preserved traces of reconstruction can be seen. There is some other archaeological evidence of constructional repairs after destructive earthquake. After coins event dates to the reign of Emperor Theodosius I (379–395).

Key words: archaeological excavations, late Roman fortress, Kovachevsko Kale, Latin inscription, Theodosius I

През лятото на 1998 г. при разчистването на насипа, покрил руините на част от северната крепостна стена на късноримския град Ковачевско кале, музейните уредници от Попово попаднаха на отлично запазен латински надпис *ME S MITz VRICIEI MARTIALI sP C* (обр. 1), изсечен в камъните на крепостната стена до кула № 4. Много бързо той бе обявен за неразчитаем, заради неясни съкращения в него [Атанасов, И. 2004, с. 55–56]. Самият надпис бе разположен върху външния лицева зид на куртината, близо до ъгъла, който тя сключва с гореспоменатата кула (обр. 2) и бе изписан върху пет каменни блокчета с обща дължина 1,85 м. Височината на буквите му бе 8–10 см [Русев, Н. 2006, с. 100; Rusev, N. 2007, р. 136].

Преди десетина години в търсене на правдоподобно четене на този латински надпис попаднах на една формула или почти стандартен епиграфски израз „SPC”. Това съкращение на три думи стои като завършек на многобройни епиграфски паметници и се разчита обикновено като: *s(ua) p(ecunia) c(uraverunt)* или като *s(ua) p(ecunia) c(uravit)*. Тогава за мен тогава бе напълно достатъчно, тъй

¹ Авторът сподели с редакцията, че е получил от някои специалисти сериозни несъгласия с неговия текст. Независимо от това, въпреки че критични бележки се съдържаха и в редакционните рецензии от външни за редакцията рецензенти, редакционната колегия реши да публикува текста: първо, като опит за решаване на въпроса за четенето на надписа в рамките на явно пораждащото дискусии анализиране на този епиграфски паметник; второ – което беше формалното „административно” основание – тъй като, макар и критични, рецензиите препоръчваха статията да бъде публикувана.

като явно се касаеше за късноримски строителен надпис на нещо, което е направено от някого, влагайки собствени средства [Стойков, В. 2010, с. 17, 24]. В надписа липсваха години или така търсените от всички изследователи забравени римски селищни имена и аз изгубих интерес към цялостното му разчитане. Още повече че той бе изпратен на специалисти по латински език и аз очаквах да бъде в скоро време приемливо разчетен – нещо, което в течение на годините не се случи.

През 2011 г. вече покойната проф. В. Герасимова публикува обобщаваща статия с информация за всички открити епиграфски паметници, за които се твърди, че са намерени на територията или в близката околност на това късноримско поселение [Герасимова, В. 2011, с. 64 – 77]. Извън изследването ѝ останаха само тухлените печати с негативни латински надписи, намерени по време на редовните археологически проучвания. На тях вече бе посветена една също обобщаваща статия, но от друг автор [Дончева, И. 2009, с. 58–68]. В анализа на всички надписи проф. Герасимова прави сериозен преглед и опит и за окончателното разчитане и на латинския надпис, открит през 1998 г. [Герасимова, В. 2011, с. 64–66]. Ще спомена само, че епиграфският паметник до разкриването му се е намирал векове под образувалия се над и около него насип при разрушаването на крепостната стена в този ѝ участък. Обстоятелство, което в огромна степен се е оказало благоприятно за неговото отлично консервиране и запазване, като обработените лица на камъните, издялани от недотам твърд пясъчник, както и изсечените в тях букви, са били по този начин предпазени от заличаване. За съжаление, проф. Герасимова вижда надписа в оригиналния му вид повече от десетилетие след откриването му – след като е бил силно и вече безвъзвратно повреден. Това обстоятелство до голяма степен я довежда до предположения, които биха тръгнали в друга посока (**обр. 3**), ако тя би имала възможност да го види още при самото му разкриване. Нейният основен извод, е че това всъщност са подредени в един ред споллии от различни епиграфски паметници – от разфасовани надгробни стели, използвани при спешно строителство в момент на опасност. Някои от т. нар „споллии” тя дори датира според особеностите на буквите [Герасимова, В. 2011, с. 66].

През февруари 2012 г. след прочитането на нейната статия аз отново посетих Ковачевско кале (**обр. 4 и 5**) и прегледах останалото от надписа. Освен латинските букви вече и самите каменните блокчета бяха много силно повредени и то по начин, който едва ли не оформяше и други букви – нещо коренно различно от лятото на 1998 г. Още при самото откриване на този епиграфски паметник през юли и август 1998 г. бяха направени два паралелни и независими един от друг преписа, които най-малко в буквите съвпадаха напълно: **ME S MITz VRICIEI MARTIALI sP C**. Буквите при това са изсечени върху еднородни камъни. Истинността на това първо по време регистриране на надписа беше стимулт, без да съм филолог или епиграф, да се осмеля да направя опит за разчитане на съдържанието на надписа, оспорвайки изводите на уважаваната от мен проф. Герасимова.

Правилното разчитане на един епиграфски паметник най-често зависи от правилното отделяне на слетите или съкратени думи една от друга. Нерядко отделните думи в надписите са издълбани неразделени или с много малки разстояния. Понякога са свързани една с друга в непрекъсната редица от букви. При много надписи това може да е съществено затруднение дори за опитните епиграфи. Тук голяма роля играе способността на епиграфа да отгатва или да се досеща, накратко – интуицията [Бешевлиев, В. 1981, с. 10]. Наложил се отново да се върна към вече познатото ми съкращение „SPC” и да продължа нататък в търсенето, сравнявайки съкращенията в надписа с десетките хиляди други предимно в базата данни с латински епиграфски паметници на проф. и три пъти доктор Манфред Клаус [Claus, Epigraphik-Datenbank..., pass.]. На почти всички епиграфи, които го бяха прегледали, беше ясно, че той съдържа с голяма доза сигурност две имена: VRICIEI MARTIALI. Останалата част от разчитането му не беше много трудна. „Развързан”, надписът дума по дума и с немалка доза достоверност можеше да означава следното: *Me(mento) s(criptum)! Mi(hi) Tz(into) Vriciei(us) Marti-ali(s) s(ua) p(ecunia) c(uravit)*.

ME[MENTO] – едно типично съкращение на думите „помни”, „запомни”, „не забравяйте”, когато поръчителят или авторът на надписа иска да остави някакъв спомен за бъдните поколения. Много често служи и като ключова фраза в изразите „memento mori”, „memento nostri...”, „memento ali...”, и др.

S[SCRIPTUM] – показана ни е само една-единствена буква от дума, участваща в израза, насочващ ни да запомним нещо. В случая, според логиката на четенето и местонамирането на епиграфския паметник, става дума за призив да се помни съдържанието на надписа.

MI[HI] – така най-често допълнена думата се превежда като „аз”. След нея обикновено следват имената на посветителя или действието, което той е извършил.

TZ[INTO] – част от лично име. Обикновено при наличието само на буквата „Т” се допуска най-честото съкращение на името Тит (Titus). Прави впечатление, че въпреки безспорната принадлежност към надписа, буквата „Z” е поставена (изсечена) в неопределено за нас време, след като той вече е бил готов – т.е. била е допълнена най-вероятно малко след изписването му. В случая обаче за да не се допусне най-логичното четене на името Тит, след изсичането на тази буква е добавена и буквата „Z” на малкото свободно пространство на ръба на камъка. Това може да означава само, че името започва с, например Tz(into), Tz(inio) или нещо подобно, за което можем само да гадаем. Естествено точното име може само да се предполага.

VRICIEI[US] – римско име, което може да се преведе като Вриций или дори Уриций. Допуска се и съкратеното име Мавриций.

MARTIALI[S] – думата „Марциали(с)” много често означава римско фамилно име, но може да се преведе и като „марсов”, т.е. „посветен на бог Марс” – равностойно на думата „войник”. Самата тя се среща в хиляди епиграфски паметници като „Martialis” или „Marcialis”, разпръснати по територията на цялата Римска империя, но в смисъла най-често на фамилно (родово) име – *nomen gentile*. В случаите, в които се използва със значението на „войник” (*miles*) след него се споменават и военната част, респ. кохортата или поне легиона, в които той е служил. Ако този войник вече е приключил военната си служба, то тогава почти задължително се споменава, че става дума за ветеран (*veteranus*) от армията на Рим. Тези два довода водят до изключване на използването на думата *Martialis* като синоним на военен – човек на военна длъжност. В подкрепа на твърдението, че тук става дума за фамилно име, а не за военен е и наличието на керамично ателие от IV век, произвело в огромно количество част от тухлите [Дончева, И. 2009, с. 61] и керемидите (*tegulae*), послужили за построяването на Ковачевското кале – *figlina Marcianus* или по-скоро **figlina Marcialis**.

Гореспоменатото керамично ателие е подпечатвало една неопределена от нас част от продукцията си с печати **MARCIA** (обр. 6) в позитив и най-вече в негатив [Дончева, И. 2009, с. 64, обр. 4 – 7]. По-късно във времето, тухларната или поне част от нея най-вероятно става императорска собственост на двама съимператори, защото доскорошните ѝ фирмени печати се заменят от двуредови такива, но с текста **AVGG | MAR** (*augustorum duorum*) **Mar[ci]alis** [Дончева, И. 2009, с. 60]. Тухли с подобни печати са откривани преупотребени в строежите на Плиска и Мадара [Морфова, З. 1971, с. 28], като за тях се предполага, че произхождат от крепостта при село Войвода, Шуменско. Досега допусканите предположения за цялостното разчитане на този печат е като *Marcus* или *Marcia* [Морфова, З. 1971, с. 28; Rusev, N. 2007, p. 137], *Marcia[na]* или *Marcia[na]* [Дончева, И. 2009, с. 59]. Датировката на тухлите с печати от Ковачевско кале само по формата на буквите, начина на изписване на текста или начертанието им във II – III век не е удовлетворителна [Геров, Б. 1955, с. 31, 46; Дечев, Д. 1932–34, с. 47; Овчаров, Д. 1984, с. 36], тъй като редовните археологически приучвания ги поставят най-рано в IV век [Дончева, И. 2009, с. 60].

Според нас най-малко част от керамичните работилници са продължили своята фирмена дейност и във времето, когато е бил изсечен надписът. Т.е. едва ли са били създадени само и единствено за построяването на укрепените центрове в района. Съпоставяйки този тухлен печат с разкрития латински надпис от 1998 г., според мен най-логичното четене на „**MARCIA**” е вариантът на фамилията **Marcialis**. По-нататък ще се мотивирам защо мисля така. Единствената разлика между фамилното име в разглеждания епиграфски паметник и печата на керамичната работилница е в буквата „С”, използвана в печата и буквата „Т”, използвана в надписа, което отдавам на недостатъчна грамотност. Най-вероятно човекът, изсякъл надписа, не е бил граматически наясно как се изписва фамилията на поръчителя: **MaCialis** или **MarTilais**.

SPC – едно нередко срещано съкращение в латинските епиграфски паметници. Развързано думите могат да означават „*sua pecunia curavit*” – *погрижих се със свои пари*. Както и при нашият надпис, така и при повечето известни латински епиграфски паметници това съкращение логично се намира в края на текста. Много често в подобен тип строителни надписи в съкратен вид се срещат и други близки изрази, като *sua pecunia fecit*; *sua pecunia solvit* или *sua pecunia refecit* и др. В зависимост от делото на посветителя в по-свободен превод те означават „*направих с парите си*”; „*платих с парите си*” или „*възстанових с парите си*”. Дали буквата „S” не е част от предходната дума, думата

Martiali, давайки ѝ завършен вид? Напълно и логически допустимо, но в този случай – едва ли е било така. Вместо тази буква да бъде изписана два пъти, авторът на надписа си спестява едното “S”, вярвайки, че и така той е четим и разбираем. Примери за подобни случаи има достатъчно в Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby (<http://www.manfredclauss.de/>): ...Martiali scribae... – част от надпис от Serravalle Scrivia / Ливорно; ...Martiali sibi... – част от надпис от Aeclanum; ...Martiali / stator(i)... от Рим и много други – пестено е място, труд и букви... За да проверя противоположната гледна точка, прегледах 1149 латински епиграфски паметника, съдържащи името Martialis – незначително изключение е да последва дума (име или глагол), започваща отново с „S” и да се е получило двойно изписване на „SS” в надписите. В тези изключително редки случаи, следващата дума обикновено е изписана или цяла или в по-голямата си част.

Естествено, има и друга логика на четенето. Ако все пак буквата S е неразделна част от думата (фамилията) Martialis, то тогава край на текста може да бъде PC = ponendum curaverunt или ponendum curavit. Напълно възможен вариант с многобройни примери, като този: S(exto) Crescentio / Claudia p(onendum) c(uravit) от Лузитания [CIL 02, 05235 = ERCollippo 00011] или P(ublius) Domit(i)us / Marcel/linus / p(onendum) c(uravit) от провинция Далмация [CIL 03, 08757].

След гореизложените съображения при „развързването” на думите от надписа и допълването на липсващите букви в така получените се думи, надписът с много голяма доза вероятност може да се смята за разгадан и прочетен: *Me[mento] s[criptum]. Mi[hi] Tz[int] Vriciei[us] Martiali[s] s[ua] p[ro]secunia] c[uravit]* или в по-свободен превод: *Помни написаното! Аз, Цинто Вриций Марциал, се погрижих (за това) със своите пари!*

След всичко гореизложено остава открит въпросът за какво се е погрижил предполагаемият Цинто Вриций Марциал? Отговорът на този въпрос не е особено сложен. Точно над изсечения надпис, през 1998 г. много добре се открояваха следите на по-късни преправки на част от зида на куртината, граничещ с кула номер 4 поне до тази височина, до която той беше тогава запазен. Последвалата частична реставрация и консервация на крепостната стена и на кула 4 в този участък, която бе на практика сгрешена (**обр. 7**), заличи тези следи.

Може да се допусне, че заможният собственик на едно от няколкото ателиета за производство на строителна керамика (тухли и керемиди), използвани при строежа на укрепителната система, Цинто Вриций Марциал е платил (извършил) сериозен ремонт по повредената крепостна стена. Това той е направил най-вероятно доброволно и на собствени разноски, като е пожелал да увековечи делото си с това възпоменание в съседство на ремонтирания от него участък от укрепителната система. Много е вероятно керамичното ателие, титулуващо се с фирмения знак MARCIA да се е намирало в хинтерланда на т. нар. „Ковачевско кале”, а неговият собственик да е бил и един от по-късните заможни и влиятелни жители на построения след 308 – 324 година град с оставащо все още неизвестно име, въпреки някои формулирани предположения [Дончева, И. 2009, с. 61].

За необходимостта от извършването на сериозни ремонти по сградите и по укрепителната система на Калето говори едно засвидетелствано по археологически път аварийно укрепване на разкрити вече сгради (**обр. 8**), датирано в първия строителен период. Предполага се, че ремонтите са предизвикани от разрушително земетресение [Стойков, В. 2008, с. 273], сполетяло района и засегнало сериозно и този късноримски град. Продължилите през 2013 г. малко над 7 месеца спасителни разкопки основно на западната крепостна стена, на които бях зам.-ръководител, многократно показаха, че крепостта е пострадала тежко от силно земетресение: наличие на вертикални пропуквания на кулите; паднали и отчасти забили се в земята каменни корнизи, намерени in situ; аварийни зазидвания на слаби пунктове; частично рухнала двураменна каменна стълба и др. За съжаление до 2016 г. има само един-единствен проучен затворен археологически комплекс, даващ ни известна датировка за събитието [Дончева, И., Стойков, В., Димитров, С. 2014, с. 349]. Той бе констатиран и проучен през 2013 г. Намира се в квадрати XLI-4 и XLI-9 и е част от руините на рухналата по време на земетресението двураменна трапецовидна стълба (**обр. 9**), извеждала някога във височина до площадката на западната крепостна стена. Най-късната от 6-те открити медни монети в този комплекс (полеви инв. номер 116 от 18.05.2013 г.) е меден фолис, отсечен по време на управлението на император Теодосий I (379–395), като тези фолиси имат много широка датировка на отсичане.

Да се надяваме, че бъдещите археологически проучвания в „Ковачевско кале” ще уточнят времето и локализирането на това силно земетресение, довело до сериозни промени в градоустройството на

обекта и респ. времето на аварийния ремонт на крепостта, станал причина за появяването на епиграфския паметник.

Цитирана литература / References

Атанасов, И. 2004 – Иван Атанасов. За началото на археологическите проучвания на античната крепост „Ковачевско кале” и някои резултати от проучванията на втората разкрита кула от северната крепостна стена. – В: Попово в миналото, IV, 2004, 49 – 57. [Iv. Atanasov. Za nachaloto na arheologicheskite prouchvanija na antichnata krepost “Kovachevsko kale” i njakoi rezultati ot prouchvanijata na vtorata razkrita kula ot severnata krepostna stena. – V: Popovo v minaloto, IV, 2004, 49 – 57].

Бешевлиев, В. 1981 – Веселин Бешевлиев. Първобългарски епиграфски паметници. София, 1981. [V. Beshevliev. Puvvobyulgarski epigrafski pametnitzi. Sofija, 1981].

Герасимова, В. 2011 – В. Герасимова. Античното селище и късноантичната крепост до село Ковачевец, Поповско в светлината на епиграфски паметници. – В: Оттука започва България, 2011, 64 – 77. [V. Gerasimova. Antichното selishte i kysnoantichnata krepost do selo Kovachevets, Popovsko v svetlinata na epigrafski pametnitzi. – V: Ottuka zapochva Bylgarija, 2011, 64 – 77.].

Геров, Б. 1955 – Б. Геров. Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време (I–III в.). – Годишник на Софийския университет, ФФ, L, 2, 1955, 13 – 73. [B. Gerov. Prouchvanija vvrhu pozemlenite otnoshenija v nashite zemi prez rimsko vreme (I – III v.). – Godishnik na sofijskija universitet, FF, L, 2, 1955, 13 – 73].

Дончева, И. 2009 – Иванка Дончева. Строителна керамика с печати от античната крепост „Ковачевско кале”. – В: Юбилеен сборник „45 години филологически факултет”, 2009, 58–68. [Iv. Doncheva. Stroitelna keramika s pechati ot antichnata krepost “Kovachevsko kale”. – V: Jubileen sbornik “45 godini filologicheski fakultet”, 2009, 58 – 68].

Дончева, И., Стойков, В., Димитров, С. 2014 – Ив. Дончева, Вл. Стойков, Сл. Димитров. Спасителни археологически разкопки на територията на късноримската крепост „Ковачевско кале”, община Попово. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 348 – 350. [Iv. Doncheva, Vl. Stojkov, Sl. Dimitrov. Spasitelni arheologicheski razkopki na teritorijata na kysnorimskata krepost “Kovachevsko kale”, obshtina Popovo. – Arheologicheski otkritija i razkopki prez 2013 g. Sofija, 2014, 348 – 350].

Дечев, Д. 1932 – 34 – Д. Дечев. Антични паметници. – Годишник на народния музей, 6, 1932 – 34, 47 – 59. [D. Dechev. Antichni pametnitzi. – Godishnik na narodnija muzej, 6, 1932 – 34, 47 – 59].

Морфова, З. 1971 – Зл. Морфова. Римски частни и императорски тухли и керемиди с печати от Североизточна България. – Археология, 3, 1971, 25–33. [Zl. Morfova. Rimski chastni i imperatorski tuxli i keremidi s pechati ot Severoiztochna Bylgarija. – Arheologija, 3, 1971, 25 – 33].

Овчаров, Д. 1984 – Д. Овчаров. Нови данни за крепостта и античното селище при село Ковачевец, Търговишки окръг. – Разкопки и проучвания, X, 1984, 34 – 41. [D. Ovcharov. Novi dannii za krepostta i antichното selishte pri selo Kovachevets, Tyrgovishtki okrug. – Razkopki i prouchvanija, X, 1984, 34 – 41].

Русев, Н. 2006 – Н. Русев. Укрепителната система на късноантичната крепост „Ковачевско кале”. – В: Есенни четения, Сборяново 2006. Селищен модел в Североизточна България (26 – 27 октомври 2006 г.), 4, 2006, 95–108. [N. Rusev. Ukrepiteľnata sistema na kysnoantichnata krepost “Kovachevsko kale”. – V: Esenni chetenija, Sborjanovo 2006. Selishten model v Severoiztochna Bylgarija (26 – 27 oktombri 2006 g.), 4, 2006, 95 – 108].

Стойков, В. 2008 – Владимир Стойков. Поглед върху монетната картина на късноримската крепост „Ковачевско кале” („Вътрешен сектор”) до град Попово. – В: Acta Musei Varnaensis, VII – 1. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси на Черноморското крайбрежие (15 – 17 септември 2005 г.), 2008, 268 – 277. [Vl. Stojkov. Pogled vvrhu monetnata kartina na kysnorimskata krepost “Kovachevsko kale” (“Vytreshen sektor”) do grad Popovo. – V: Acta Musei Varnaensis, VII–1. Numizmatichni, sfragistichni i epigrafski prinosi na Chernomorskoto krajbrezhie (15–17 septembri 2005 g.), 2008, 268–277].

Стойков, В. 2010 – Владимир Стойков. Късноримската крепост „Ковачевско кале” до гр. Попово. Варна, 2010. [Vl. Stojkov. Kysnorimskata krepost “Kovachevsko kale” do gr. Popovo. Varna, 2010].

Clauss, Epigraphik-Datenbank... – [Manfred Clauss.] Epigraphik-Datenbank Clauss – Slaby < <http://www.manfredclauss.de/>>

Rusev, N. 2007 – N. Rusev. The late roman Fortress “Kovachevsko kale”. – In: Istros, XIV, 2007, 131 – 145.

01. Новооткритият латински епиграфски паметник – 1998 г.

02. „Ковачевско кале” и местоположението на надписа

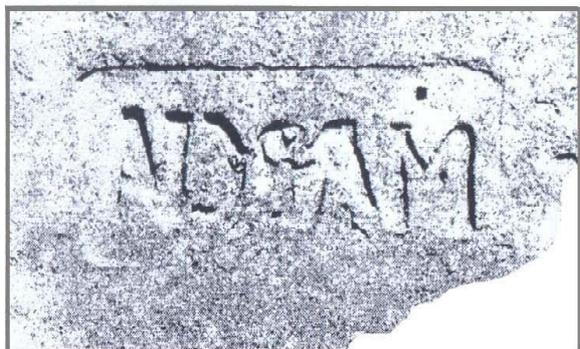
03. Различните преписи на епиграфския паметник

04. Местоположение и състояние на надписа през зимата на 2012 г.

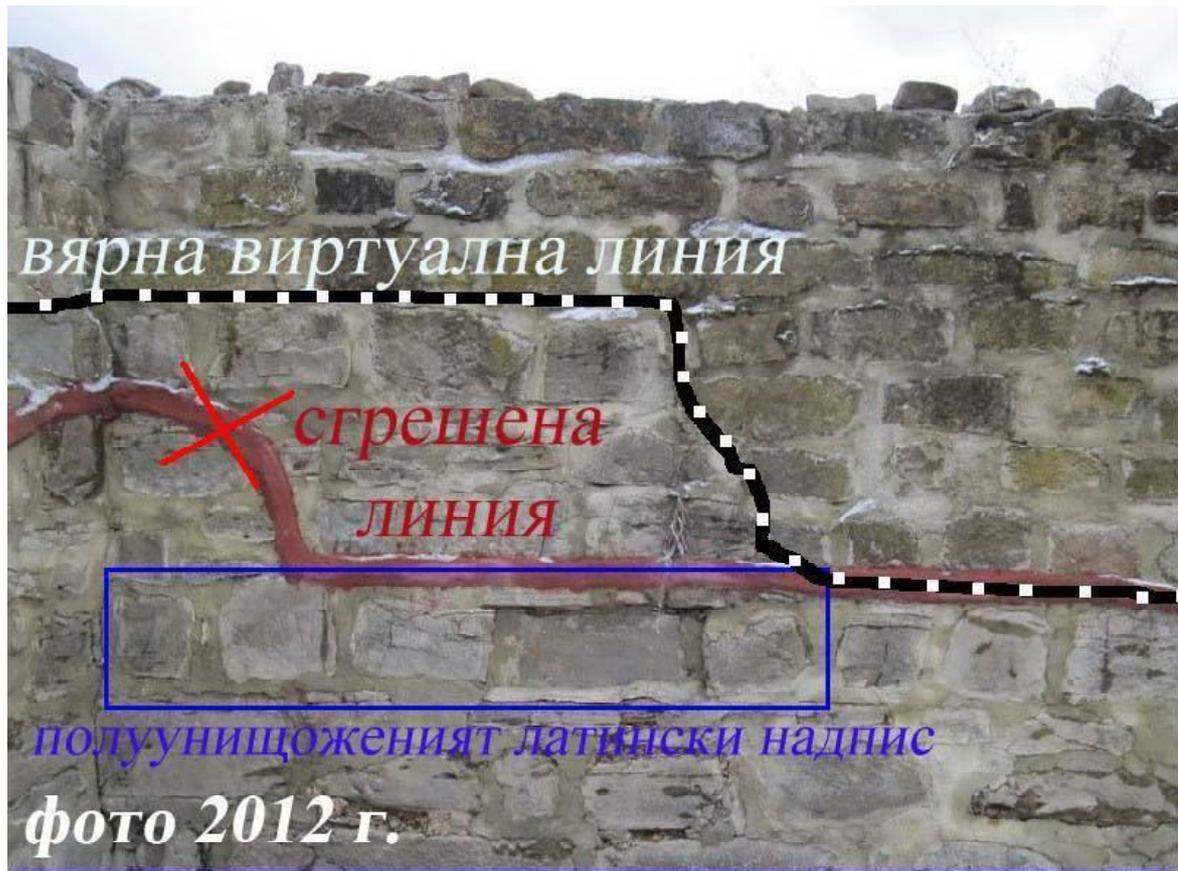

05. Вече разрушаващият се епиграфски паметник през 2012 г.

06. Тухлени печати от тухли, открити в „Ковачевско кале” с марката MARCIA

07. Следи от преправки в зидарията и допуснатите грешки при първите консервационно-реставрационни дейности

08. Външни укрепления на сграда, пострадала от земетресение в „Ковачевско кале“

09. Прочен затворен археологически комплекс при руините на двураменната каменна стълба през 2013 г.